

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ**Василь Денисюк
(Луцьк, Україна)****МІСЦЕ ТА РОЛЬ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У ВІДНОСИНАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XV – НА ПОЧАТКУ XVI СТ.**

Станом на середину XV ст. Київська земля мала статус удільного князівства. Це була найбільша за територією земля у складі Великого князівства Литовського, що мала давні традиції співжиття з кочівниками Північного Причорномор'я. Незважаючи на те, що заселеність Київського воєводства була низькою через постійну загрозу з боку татар, Київ залишався головним культурним, релігійним центром та одним з найважливіших торговельних пунктів Великого князівства Литовського. Роль Києва у відносинах між Литвою та Кримським ханством не була сформована остаточно в другій половині XV ст. Важливе місце Києва як центру воєводства на півдні Великого князівства Литовського спонукали кримських ханів вести безпосередні зносини з київським воєводою.

У період правління Казимира Великого князівство Литовське не покращило свого становища. Головною загрозою на сході Литви стало у цей час Велике князівство Московське, а на півдні – Кримське ханство. З іншого боку, Кримське ханство у середині і навіть наприкінці XV ст. не мало усталеної державної традиції, що теж позначалося на його становищі. За наступників Хаджі Гірея відбулося підпорядкування Кримського ханства Османській імперії. Проте Кримське ханство зберегло високий рівень самостійності в зовнішній політиці [3, с. 52].

У 1471 р. київське удільне князівство було ліквідоване. Тогочасні літописи описали цю подію як передачу київським князем Семеном Омельковичем, що був при смерті, опіки над дружиною і князівством Казимиру Ягайловичу. Крім того, за словами Я. Длугоша, було передано коня і меча, «з допомогою яких [князь Семен – В.Д.] мав звичай воювати з татарами». Кияни просили на князювання Михайла Омельковича, який в той час князував в Новгород-Сіверському. Проте Казимир вирішив поставити воєводою в Києві Мартина Гаштовта [7, с. 275–276; 8, с. 835–836].

Київськими воєводами призначали у цей час представників вищої литовської та руської знаті: М. Гаштовта, І. Ходкевича, Ю. Паца, Д. Путятича. Г. Літвін підкреслює широкі повноваження «воєводств окраїнних» у складі Речі Посполитої та їхньої шляхти навіть в першій половині XVII ст. Він звертає увагу на тому, що їхнє становище було значно більш привілейованим у порівнянні, скажімо, з Підляським [5, с. 16].

Київське воєводство було найбільшим у складі Великого князівства Литовського у XV ст. Воно охоплювало величезні території на правому (частково – і на лівому) березі Дніпра, що на півдні межували зі Степом. Порубіжні з Кримським ханством землі були важливим елементом в системі оборони та міжнародних відносин Великого князівства Литовського через велику кількість татарських набігів із 70-х років XV ст. Литва потребувала постійного врегулювання дипломатичних відносин з Кримським ханством, тому листування та надсилання послів з обох сторін було досить активним у цей час. Часто роль першого представника литовського князя відігравав київський воєвода. В переважній більшості випадків йому доводилося приймати послів, вести безпосереднє листування з кримським ханом або ж передавати листи кримського хана литовському князю [9, с. 96–97]. Київські воєводи М. Гаштовт та І. Ходкевич (до розграбування Києва в 1482 р.) вели постійну переписку з кримським ханом. В поодиноких випадках київський воєвода міг бути направлений як посол до Кримського ханства. Наприклад, після початку чергової війни Литви з Московією у 1500 р. Д. Путятич був направлений литовським князем Олександром до Менглі Гірея. Примітно, що на відміну від попереднього листування, Д. Путятич повинен був передати послання з різкішими формулюваннями. Воно містило натяки на залежність в зовнішньополітичних відносинах та сплату данини Кримським ханством Османській імперії, а також на зрівняння у відносинах Кримського ханства і Московського князівства, чого раніше нібито не було. Д. Путятич повинен був переконати Менглі Гірея у користі союзу з Великим князівством Литовським, в тому числі за рахунок щедрих обіцянок. Разом з тим, інструкція Д. Путятичу свідчить, що Олександр надавав можливість послу говорити на власний розсуд по інших питаннях [9, с. 154–156].

У 1502 р. після перемоги над заволзьким ханом Шейх-Ахмедом на Чернігово-Сіверщині Менглі Гірей надіслав послання київському воєводі Д. Путятичу, де повідомляв про повний розгром союзника Великого князівства Литовського. Після такої кардинальної зміни ситуації київського воєводу Д. Путятича знову було направлено послом до Менглі Гірея. Однак цього разу Менглі Гірей не відпускав посла (Д. Путятича) не менше року. Варто врахувати, що паралельно з переговорами татари здійснювали набіги на південні кордони Великого князівства Литовського (з контексту послання великого князя Олександра можна припустити, що йшлося не тільки про відомий похід кримських татар на чолі з синами Менглі Гірея у 1503 р. на білоруські та литовські землі, але й прикордонні території Київщини) [9, с. 181–182, 219–221]. Загалом, київський воєвода відігравав важливу роль у відносинах Великого князівства Литовського та Кримського ханства у 80-х роках XV ст. – на початку XVI ст., в тому числі як посол з особливими дорученнями та повноваженнями.

Кримські татари здійснювали набіги на усі сусідні регіони, в тому числі українські. Недостатньо добре вивченими залишаються такі фактори цієї проблеми, як географічні і географічні контури, причини, вплив

на економіку, демографію (для постраждалих та нападників) [3, с. 52]. У контексті досліджуваної проблеми дискусії можуть викликати питання чисельності виведених в полон людей (в одних випадках йдеться про кілька сотень людей, в інших – 100 тис.). Якщо аналізувати такі набіги з точки зору впливу на економіку господарства, то безсумнівним є негативний характер впливу, зокрема пограбування, виведення в полон людей, вбивства. Татарські набіги відображалися негативно не тільки на демографічних показниках населення Київщини, про що писав Я. Дашкевич [4], але й на розвитку господарства. Венеціанський купець Й. Барбаро, що прожив 16 років в місті Тана (в гирлі Дону), детально описав результати набігу татар на невеликий риболовецький та рибозаготівельний пункт неподалік міста. Татари забрали усе, що могло мати матеріальну цінність (рибу, ікру, сіль, дерев'яні дошки, навіть металеві стержні від млинів, для чого було зламано усі три млини) [2, с. 144]. Подібним чином набіги відображалися і на тих селах Київщини, що піддавалися нападам. Я. Длугош яскраво описав напад кримських татар в 1474 р.: «Земля подільська в усіх місцях була спустошена по людях і худобі. Було чути там і в інших місцях Русі крики і плач...» [7, с. 350–351].

Слід визнати, що джерела не дають можливості повноцінно дослідити кількість та величину татарських набігів. Я. Дашкевич, намагаючись ввести методологічні основи дослідження проблеми виведення ясиру з українських земель, пропонував класифікувати татарські набіги на великі (до 100 тис. татар), середні (20–30 тис. татар) та малі (100–300 татар) [4, с. 41]. Від чисельності вершників залежала і кількість виведених в полон людей.

Є підстави припустити, що татари здійснили велику кількість малих набігів, що не знайшли свого відображення в тогочасних літописах та документації. Крім того, сусіди Київщини – Поділля, Волинь, Чернігово-Сіверщина, білоруські землі – теж були об'єктами постійних набігів кримських татар, що могло позначається і на захищеності Київського воєводства. Набіги татар організовувалися таким чином, що після встановлення коша (центру набігів) загони розпорозувалися по величезній території, що могла охоплювати і сусідні регіони. Наприклад, під час походу кримських татар на Волинь, Поділля і Галичину, окремі загони кримських татар добралися до Мозира (на межі з Київським воєводством). Автор Волинського короткого літопису згадав про це тільки у зв'язку з непересічністю події, пов'язаної з появою тут татар – вбивством ними київського митрополита Макарія [6, с. 125]. Про дрібні набіги як типове явище для 60–70-х років XV ст. писали і венеціанські купці та дипломати Й. Барбаро та А. Контаріні [2, с. 144, 151, 212].

Важливим елементом набігів татар був вибір напрямку. Починаючи від 90-х років XV ст. важливим пунктом у цьому відношенні стало місто Тягині. Його побудова на правому березі нижньої частини Дніпра дала можливість Менглі Гірею до останнього залишати литовців та поляків у невіданні щодо основного напрямку удару. При Тягині була переправа через Дніпро. У 1492 р. литовський князь Олександр жалівся польському королю Яну Ольбрахту на те, що коли татари направляються до Тягині, невідомим залишається, по якому березі Дніпра вони підуть. Від цього залежало, який регіон стане ціллю набігу [9, с. 64–65, 121–122]. Київщина піддавалися набігу тільки у випадку, якщо татари переправлялися на правий берег Дніпра. Хоча переправа через річку (в тому числі через велику) не була нездоланною проблемою для військових загонів, все ж вони затримували татарські загони, подекуди на кілька днів. Основною перевагою татар була швидкість та раптовість нападу. Тому під час набігу татари не здійснювали переправи через Дніпро біля прикордонних литовських замків [2, с. 146, 150–151, 212, 224].

За хроніками Я. Длугоша, М. Бельського та Волинським коротким літописом, татари здійснили великі напади на Київщину в 1469, 1473, 1474, 1482, 1489 рр. Зокрема, в 1469 р. одна з трьох татарських орд (варто відмітити, що, імовірно, йшлося про заволзьких татар) напала на Волинь і Київщину. Через малу чисельність військ литовці не наважилися виступити проти них, тому татари повернулися з полоненими. У 1473 р. татари напали на землі біля Києва і забрали в полон, за свідченням хроніста, 700 людей. У 1474 р. сім тисяч татар під керівництвом брата Менглі Гірея Айдара здійснила напад на Поділля, Галичину, Київщину. Великі втрати та беззахисність Київського воєводства пояснювалася раптовістю нападу і нерішучістю київського воєводи М. Гаштовта [7, с. 254–256, 328, 350–351; 8, с. 855–856]. У 1482 р. татари разом з турками взяли Київ і полонили київського воєводу І. Ходкевича [6, с. 123, 126]. У 1489 р. кримці напали на Поділля та Київщину. Вони були розбиті сином Казимира Яном Ольбрахтом у двох битвах на річці Саврань [8, с. 882–883].

Варто відмітити активність кримськотатарських набігів на територію Великого князівства Литовського та Польського королівства в 90-х роках XV ст., що визначалося антилитовським союзом кримського хана і московського князя. Але в 90-х роках XV ст. татари здійснювали набіги, в основному, на Поділля, Волинь і Малу Польщу, а в 1503–1506 рр. – на Литву (через Чернігово-Сіверщину, яка тоді була завойована Великим князівством Московським). Однак окремі татарські загони здійснювали походи і на Київщину, що не знайшло свого відображення в літописах, як це було у випадку із згаданим вбивством київського митрополита Макарія у 1497 р. Іншим свідченням на користь цього припущення є лист великого князя литовського Олександра Менглі Гірею у 1493 р., де він жалівся на те, що навіть після грабежів козаками татар під Тягинею у 1492 р. і відшкодування втрат, татари продовжили набіги і здійснювали «шкоди» підданним литовського князя, в тому числі «киянам» і «черкасцям» [6, с. 73]. Однак, у літописах згадок про татарські набіги за 1492–1493 рр. немає. Це дає підстави стверджувати, що малі походи кримських татар були перманентним явищем для кордонів Київщини.

Загалом, роль Київського воєводства у відносинах Великого князівства Литовського та Кримського ханства визначалася переважно його стратегічним розташуванням. Київщина була одним з об'єктів систематичних набігів кримських татар, що призводило до значних руйнувань та виведення в полон мешканців краю. Київський воєвода відіграв важливу роль у контексті дипломатичного листування литовського князя та кримського хана. У виняткових випадках воєводу могли направляти послом до кримського хана. У згаданому контексті джерела особливо відмічають особистість київського воєводи Д. Путятича, що мав помітне значення у налагодженні відносин між двома державами.

Література:

1. Александров М. Великое княжество литовское и Орда // Научные ведомости. Серия История. Политология. Информатика. – 2011. – № 19 (114). – Выпуск 20. – С. 99–105.
2. Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Подгот. Е. Скржинская. – Ленинград: Наука, 1971. – 275 с.
3. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52–63.
4. Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 40–47.
5. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648 рр.) / Пер. з польськ. Лесі Лисенко. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. – 616 с.
6. Полное собрание руських летописей. Т. 35. Летописи Белорусско-литовские Ред. Н. Улащик. – М.: Изд-во «Наука», 1980. – 306 с.
7. Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 12. 1462–1480. Red. J. Kowalchuk. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 511 s.
8. Kronika Marcina Bielskiego. Tom II. Księga IV, V. – Sanok: Pollak Karol, 1856. – 699 s.
9. Lietuvos Metrika – Lithuanian Metrica – Литовская Метрика. Kn. 5: (1427–1506). – V.: Mokslo ir enciklopedijų 1-kla, 1994. – 402 p.